

TÖRTÉNELMI SZEMLÉ

A BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2019 | 3. SZÁM
LXI. ÉVFOLYAM

F. Romhányi Beatrix
Gondolatok a 14. századi pápai tizedjegyzék ürügyén

Az Anjou-országok társadalma
Serena Morelli, Riccardo Rao, Thierry Pécout tanulmányai

Kármán Gábor
Thököly Imre elfogása

Orosz László
A weimari Németország és Magyarország együttműködése

Erős Vilmos
Szellemtörténet versus népiségtörténet

Csapody Tamás
A cserenkai túlélő

Rajcsányi Péter
A Magyar Televízió 1956-1957-ben

TARTALOMJEGYZÉK

LXI. évfolyam, 2019. 3. szám

TANULMÁNYOK

- F. Romhányi Beatrix** • A középkori magyar plébániák és a 14. századi pápai tizedjegyzék 339
- Serena Morelli** • Társadalom és hivatalok Dél-Itáliában a 13–15. században 361
- Riccardo Rao** • Anjou-elitek az itáliai *comunék*ban: nemesek, hivatalnokok, idegenek 385
- Thierry Pécout** • Elitek az Anjou-kori Provence-ban 397
- Kármán Gábor** • Thököly Imre elfogása: a felső-magyarországi oszmán vazallus állam bukása és az erdélyi diplomácia 411
- Angelovics Helga** • Vay Miklós Zemplén megyei követi működése az 1830. évi országgyűlésen 433
- Orosz László** • „Egy vak és egy béna, ha összefognak...”
A weimari Németország és Magyarország együttműködésének kérdéséhez 451
- Erős Vilmos** • Szellemtörténet versus népiségtörténet.
Szekfű Gyula és Szabó István különböző értelmezései a nemzetiségek magyarországi történetéről az 1940-es évek első felében 479
- Csapody Tamás** • A cservenkai túlélő. A bori munkaszolgálat 499
- Rajcsányi Péter** • A Magyar Televízió Intéző Bizottsága 1956–1957 – elhallgatott tények 509

MŰHELY

- Weisz Boglárka** • A magyar gazdaság mozgatórugói a középkorban. Az MTA BTK „Lendület” Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport hároméves (2015–2018) beszámolója 539

A CSERVENKAI TÚLÉLŐ

A bori munkaszolgálat

CSAPODY TAMÁS

THE SURVIVOR OF CSERVENKA
Forced Labor at Bor

Most of the Hungarians who were taken for forced labour to the Serbian camp of Bor during World War II perished there. Yet most of the casualties happened not at the site of the forced labour but in the course of the countermarch. The greatest mass execution took place at Cservenka, where some 1000 Jewish forced labourers were killed overnight. One of the few survivors put to writing the horrific events he had lived through. The paper publishes the memoirs with an introductory study.

Keywords: forced labour camps, World War II, Holocaust, memoirs

---

A Harmadik Birodalom számos alkalommal kért Magyarországtól munkásokat. 1943. február 20-án azzal a konkrét igénnyel fordultak magyar szövetségesükhöz, hogy 10 000 zsidó munkaszolgálatost küldjenek a szerbiai Borba. Az akkor már német kézen lévő Jugoszlávia legjelentősebb ipari övezetének ugyanis a Bor környéki bányák számítottak. Jugoszlávia lerohanása után tízezrek dolgoztak a színesércekben gazdag, délkelet-szerbiai bányavidéken. A németek hiába toboroztak önkénteseket, hiába hoztak ide különböző nemzetiségű hadifoglyokat és kényszermunkásokat, a háború miatti intenzíven növekvő termelés megkívánta a munkaerő folyamatos bővítését. A németek ráadásul nagyszabású modernizációba és infrastruktúra-kiépítésbe kezdtek.¹ A német megkeresésre a magyar fél némi meglepetésre – ekkor még – elutasította a munkaerőigény teljesítését. A németek nem nyugodtak ebbe bele, és újabb és újabb munkaerőigényt jelentettek be. A szintén német kézen lévő észtországi, azon belül is tallinni olajpala-bányászathoz kértek ismét 10 000 magyar munkást. A magyar belpolitikai változásoknak is betudhatóan, a magyar kormány végül nem tudott ellenállni a német nyomásnak: 1943. július 2-án megszületett a megalapodás 3000 magyar munkaszolgálatos Borba vezényléséről. A már felállított zsidó munkaszolgálatos századok mellett – máig ismeretlen okból – Borba küldtek egy kisegyházak

---

Csapody Tamás, jogász, szociológus, bioetikus, politológus, habilitált egyetemi docens, Semmelweis Egyetem, Általános Orvostudományi Kar, Magatartástudományi Intézet.

¹ Sabine Rutar: Arbeit und Überleben in Serbien. Das Kupfererzbergwerk Bor im Zweiten Weltkrieg. [Munka és túlélés Szerbiában. A bori rézbánya a második világháborúban.] *Geschichte und Gesellschaft* 31 (2005) 101–134.

(Jehova Tanúi, reformativisták, nazarénusok) tagjaiból álló különleges büntetőszázadot is. (Az összesen 15 munkaszolgálatos század 94%-a a zsidótörvények hatálya alá tartozó férfiakból állt.) A magyar katonai alárendeltségben lévő munkaszolgálatosok 1943. július 17-én érkeztek meg Borba. Senki nem tudhatta még ekkor, hogy egy év múlva újabb 3000 magyar, immár kizárólag zsidó munkaszolgálatosokból álló, 14 munkaszolgálatos század fog ugyanide érkezni. A végül összesen 6000 magyar munkaszolgálatos különböző táborokban különböző jellegű kényszermunkát végzett, de egyöntetűen magyar katonai felügyelet és német – szintén katonai – munkafelügyelet alatt állt.²

A munkaszolgálatosok 1944-ben már nem reménykedhettek abban, hogy leváltják őket és hazamehetnek. A fordulatot a hadi helyzet alapvető megváltozása idézte elő. Románia háborúból történő kiugrása után lehetetlenné vált a román–szerb határ szomszédságában végzett munkák folytatása. A Honvédelmi Minisztérium hazarendelte a magyar munkaszolgálatosokat. Mint ahogyan korábban Magyarországról két csoportban, most szintén két részletben indultak el Borból a magyar századok. A később induló második csoportot a partizánok felszabadították, és a munkaszolgálatosok kevés veszteséggel, kalandos és kerülő utakon, általában Románián keresztül érkeztek meg a felszabadult Magyarországra. Az 1944. szeptember 17-én elindított, mintegy 3200 főt számláló, elsőként induló csoport azonban hosszú és keserves utat tett meg, míg a Szálasi-puccs után megérkezett Magyarországra. A gyalogmenet során elvesztette létszámának több mint 50%-át. A szenvedéstörténetük azonban nem hazai földön ért véget, hanem német koncentrációs táborokban.³

A visszaemlékező

Az alább közölt forrás szerzőjét, a visszaemlékezőt, 1943-ban vitték Borba, ott a központi, Berlin nevű táborban tartották fogva, és bányaműveléssel összefüggő, nehéz fizikai munkát végzett. Erről sokkal többet nem tudunk meg tőle, viszont a visszavonulás borzalmairól annál inkább. A Borból Magyarországra visszaindított gyalogmenet útja a szerb hegyeken keresztül vezetett Žagubicáig, majd Petrovac és Požarevac után érkeztek meg Belgrádba és Zimonyba. A magyar katonák és a horvát usztasák által őrzött zimonyi (később belgrádi) nemzetközi vásár pavilonjaiban pihenhettek először egynél több napot (1944. szeptember 24–27.). A visszaemlékező fontos részleteket közöl a vallásos zsidó munkaszolgálatosok által megtartott jom kippur ünnepről⁴ és az ünnep erőszakos szétverésé-

² Csapody Tamás: *Bortól Szombathelyig. Tanulmányok a bori munkaszolgálatról és a bori munkaszolgálatosok részleges névlistája*. Bp., 2014. 17–51. E-book formájában is elérhető: http://mek.oszk.hu/16900/16957/pdf/16957_1.pdf. (A letöltés ideje: 2019. január 21.)

³ Csapody Tamás: *Bori munkaszolgálatosok. Fejezetek a bori munkaszolgálat történetéből*. Bp., 2011. 13–22. E-book formájában is elérhető: <http://mek.oszk.hu/16700/16705/16705.pdf>. (A letöltés ideje: 2019. január 21.)

⁴ Jom kippur az engesztelés napja, egyben böjtnap, a zsidó vallás egyik legnagyobb ünnepe.

ról. Az Izraelben élt, vallásos szerző a később leírt cservenkai tömeggyilkosság idején is megemlékezik arról, hogy a vérengzés a hósáná rábá ünnepére⁵ virradó éjszaka történt.

A visszaemlékezés középpontjában a visszavonuló első csoport által átéltek, ezen belül is a cservenkai tömeggyilkosság áll. A Radnóti Miklós költőt is sorai között tudó gyalogmenet 1944. október 5-én, délután érkezett meg a nyugat-bácskai községbe. A munkaszolgálatosokat a német katonaság mindenáron át akarta venni a magyar kísérettől. Levendel László munkaszolgálatos szemtanú, a későbbi legendás orvos szerint a kíséret egyik tagja, Rajnai zászlós erre nem volt hajlandó. Ezért Rajnait a munkaszolgálatosok előtt egy német katona azonnal lelőtte.⁶ A munkaszolgálatosok őrzését ezek után átvették a németek, ami végzetesnek bizonyult.

A visszaemlékező nem került be a két nappal később tovább indított, kétszer 500 fő csoportba. Ő ottmaradt a mintegy 3000 zsidó és kb. 140 Jehova Tanúi munkaszolgálatos társával együtt a cservenkai téglagyárban. A tömeggyilkosságra 1944. október 7-én, éjszaka került sor. A németek mintegy 1000 zsidó munkaszolgálatost gyilkoltak meg a magyar katonák egy részének támogatásával. A Borból elindított csoport egyetlen éjszaka alatt elveszítette mintegy harmadát. A második világháború alatt a magyar munkaszolgálatosok terhére számos tömeggyilkosságot követtek el (Dorosic, Kiskunhalas, Pusztavám, Rohonc stb.), de ez volt a legrövidebb idő alatt a legtöbb munkaszolgálatos áldozatot követelő tömeggyilkosság.⁷

A visszaemlékező a cservenkai tömeggyilkosság át- és túlélője, aki azonban nem kizárólag a téglagyári vérengzést, hanem az azt követő, Zomborig tartó gyalogmenetet is túlélte. Ezen a mintegy 50 kilométer hosszú útszakaszon további 400 zsidó munkaszolgálatost gyilkoltak meg. A visszaemlékező gyalogmenetét végül Bajára kísérték, ahol az egész menetelés során a legjobb és legemberibb bánásmódban részesültek. Az október 15-ei Horthy-proklamáció megteremtette annak lehetőségét, hogy a visszaemlékező megszabaduljon a munkaszolgálattól, de Szentkirályszabadjára már ismét munkaszolgálatos fogságként érkezett meg. A visszaemlékezésben már csak nagyon röviden kerül megemlítésre, hogy innen Hegyeshalomra, majd onnan német koncentrációs táborba vitték tovább. Nem került rögzítésre az sem, hogy a Szentkirályszabadja–Győr–Mosonmagyaróvár útvonalon további gyilkosságok voltak, köztük az abdai tömeggyilkosság.

A visszaemlékező végigélte a megtett sok száz kilométer során történt gyilkosságokat és tömeggyilkosságokat. Élő halottként, de tagja maradt az induló létszám mintegy 40%-át kitevő és Hegyeshalomra érkező menetnek. A koncentrációs táborban pedig azon kevés volt bori munkaszolgálatos közé tartozott (kb. 16%-ához), akik megélhették a táborok felszabadítását és túlélhették a soát.⁸

⁵ Hósáná rábá: a nagy segítségkérés napja. A hósáná rábá a szukkotnak, az egyiptomi kivonulás utáni sivatagi vándorlásra emlékeztető ünnep hetedik napja. Azt ezt megelőző éjszaka szokás hajnalig virrasztani.

⁶ Molnár Géza: *Az orvos. Vallomások magnószalagon*. Bp., 1997. 72. [Életinterjú Levendel Lászlóval.]

⁷ Lásd Csapody Tamás: *A cservenkai tömeggyilkosság*. Bp., 2014. [E-book.] <http://mek.oszk.hu/16700/16793/index.phtml#>. (A letöltés ideje: 2019. január 21.)

⁸ Csapody: *Bortól Szombathelyig*, 47.

Müller Sándor szerzősége

A visszaemlékezés szerzőjét nem lehet egyértelműen meghatározni. A kézírással lemásolt visszaemlékezést Juda Deutsch,⁹ Izraelben letelepedett, volt bori munkaszolgálatos magángyűjteményében találtam Netanyán [Izrael].¹⁰ Juda Deutsch hosszas és alapos kutatást folytatott a bori munkaszolgálat témakörében, kutatási eredményeit könyv formájában tette közzé.¹¹ Az itt közölt visszaemlékezést postán kapta, és a fennmaradt boríték tanúsága szerint a feladó az akkor Petah Tikván [Izrael] élő Shlomo Müller volt.¹² Shlomo Müller nevű bori munkaszolgálatosról nincs adat. Nem őriznek tőle interjút a Yad Vasem Intézetben vagy valamilyen dokumentumot az észak-izraeli, cfáti Magyar Nyelvterületről Származó Zsidóság Emlékmúzeumában.¹³ Sajnálatos módon maga Juda Deutsch sem idézi őt könyvében. Shlomo Müller, vagyis Müller Sándor neve – egyedüli Müller Sándorként – azonban szerepel a flossenbürgi koncentrációs tábor névlistáján. Müller Sándornak a flossenbürgi táborba történő megérkezésének dátuma azonos a bori munkaszolgálatosok ideérkezésének dátumával (1944. november 9.).¹⁴ A koncentrációs táborban felvett adatai alapján tudható, hogy 1907-ben született.¹⁵ Ez a születési dátum alátámasztja Müller Sándor bori munkaszolgálatosként történő azonosítását, mivel ebből a korosztályból sokan kerültek Borba. Müller Sándorról még annyi tudható, hogy 17 nap után Flossenbürgből átvitték a buchenwaldi koncentrációs táborba (1944. november 26.).¹⁶ Itt vagy valamelyik altáborban szabadult fel. Nem tudjuk sajnos, hogy miként folytatódott az élete, mikor telepedett le Izraelben, és mikor halt meg.¹⁷

A visszaemlékezés címe (*A bori halálmenet!*) mellett az olvasható, hogy „Sch. Sanyitó!”, míg a legvégén az, hogy „Zsuzsinak lemásolta férje, Gabi.”. A fennmaradt 11 oldalas visz-

⁹ Juda Deutsch [Jehuda/Yehuda; Deutsch Lajos György] (a. n. Czeizler Sarolta; Újpest, 1926. február. 20. – Netanya, 2009. szeptember 28.), újpesti munkás. 1944-ben vitték a Rhön nevű altáborba. Borból a második csoportban indították el. Kivándorolt Izraelbe, ahol a hadsereg alezredese, nyugdíjas korában pedig a bori munkaszolgálat történetének kutatója lett.

¹⁰ Netanya, 2008. október 19.

¹¹ Juda Deutsch: *Bor. Rabszolgavásár a második világháborúban*. Netanya, 2000. [Angolul: *Juda Deutsch: Bor. Slave Trade during Second World War*. Netanya, 2003. Héberül: *Yehuda Deutsch: Bor. Száhar ávádím bemilhemet háolám hásenijá*. Netanya, 1998.]

¹² Feladó: Shlomo Müller, 49289 Petach [Petah] Tikva, Prof. Schorr St. 3. Címzett: Juda Deutsch, 42301 Netanya, Hagalil St. 29. A postai bélyegzőn lévő dátum olvashatatlan.

¹³ Kutatásaim során semmilyen más hazai vagy külföldi levéltárban nem jutottam a nyomára.

¹⁴ Csapody: *Bori munkaszolgálatosok*, 306–353.

¹⁵ Müller Sándor [Shlomo Müller] (1907. november 6. – ?). Flossenbürg KZ Personal-ID.: 48363. Floss.-Nr.: 33234.

¹⁶ Lásd előző jegyzet.

¹⁷ Shlomo Müller postacímére 2008. december 21-én érdeklődő levelet írtam, de nem kaptam választ.

szaemlékezést tehát egy – feltehetőleg az eredetiről készült – kézzel írt másolat, aminek az eredetije „Sch. Sanyitól!” származik.¹⁸

A számos bizonytalanság ellenére a visszaemlékező személy minden bizonnyal Müller Sándor [Shlomo Müller], volt bori munkaszolgálatos. Az alább közölt visszaemlékezés hitelességéhez azonban nem fér kétség, még akkor sem, ha szerepel benne néhány, a láb-jegyzetben megemlített pontatlanság.

A bori halálmenet! Sch. Sanyitól!¹⁹

Az óra 12.00 éjjel.

Erős síphang az éjbe és utána indulás parancsa hallatszott.

14. szeptember, 1944-et írunk!

2500 zsidó s vagy 250 magyar már 1.5 éve, hogy bori haláltábor lakója kész az indulásra. Vagy 1000 km visszavonulás Jugoszláviából az „anyaországba”, Magyarországra, a családokhoz. De tévedtünk!

V/3-ban /:századszám:/ szolgáltunk, mint tényleges kmsz. [közérdekű munkaszolgálatos] szolgáló. 1000 kmsz.-al együtt az elsők voltunk, akik Balogh alezredes²⁰ parancsnoksága alatt „Borba” érkeztünk. Tíz nap után újabb csoport érkezett, s majd még 1000-es csoport érkezett. Tehát 3000 összesen. Ebből 2500 Borban lévő „Berlini” táborban²¹ telepedtünk le.

1943. év végéig Balogh alezredes volt a parancsnokunk. Parancsnoksága alatt aránylag jó dolgunk volt. Ő sokat elnézett nekünk, sőt a jó munkáért kaptunk szabadságot. Két hetet M.országra [Magyarországra]. De ilyen csoport csak egy volt. Mivel hogy Baloghot leváltották s helyébe jött „Murányi” ales [Marányi alezredes].²² Már a bemutatkozásnál megmutatta, hogy a helyzet megváltozott. Oly szélsőségesen, hogy nemegyszer az „O.T.”²³

¹⁸ A fennmaradt, csupa nyomtatott nagybetűvel, A/5-ös lapokra, számos helyesírási hibával írt visszaemlékezés 11 oldalt tesz ki. A visszaemlékezés keletkezésének dátumát nem ismerjük, a fennmaradt átiratot 1991-ben, a Tel-Avivtól néhány kilométerre lévő Petah Tikva („P. T.”) izraeli városban írták.

¹⁹ A visszaemlékezést szöveghűen, a formális jegyeket is megtartva közlöm. A szerző folyamatosan keveri a múlt időt a jelen idővel, nem egyeztetni az egyes számot a többes számmal, ragozási hibákat ejt. A szöveget a mai helyesírás szabályainak megfelelően közlöm, de magyartalan mondatokat nem változtattam meg. Kizárólag a megértést könnyítő javításokat tettem, jól megkülönböztethető módon, és a névelírásokat pontosítottam. A nyomtatott nagybetűkkel íródott szöveget áttettem – a szöveghűséget nem befolyásoló – kisbetűs írásmódba.

²⁰ Balogh András (a. n. Schmidt Irma; Gyöngyös, 1895. november 30. – ?) ny. alezredes, a bori táborcsoport első parancsnoka.

²¹ Helyesen: Berlin tábor. A Bortól kb. 2 kilométerre, északra lévő központi lágér neve volt a Berlin tábor.

²² Helyesen: Marányi. Marányi Ede alezredes, táborcsoport-parancsnok. Marányi [Matkovcsik/Matkocsik/Murányi/Morányi/Matusek] Ede (a. n. Dörgő Katalin; Pétervárad, 1896. október 7. – Markdorf [Németország], 1985. szeptember 20.). Hamis adatai: Fehér Antal/Antal Fehér, Komárom, 1900. március 15., valamint Komárom, 1900. október 7.) szakszolgálatos alezredes, szolgálaton kívüli hungarista ezredes. A bori táborcsoport második parancsnoka 1944 legvégétől 1945 elejétől.

²³ O.T. = Organisation Todt, német katonai munkaszervezet. Az O.T. szervezte, irányította és felügyelte a bori bányavidéken az összes munkát.

parancsnokság szólalt fel érdekünkben. Így aztán érthető, hogy az eredetileg túrhető keretlegénység vérszívó vadállat-seregletté változott s kéjelegve barbároskodott a muszosok felett. A mi századunk soha nem dolgozott a bányában, hanem alagútépítésnél. Másik csoport gátépítésen dolgozott. S így tovább.²⁴

Ez, amit Borhoz magához fűzők, „Zimony”.²⁵ Itt említem, hogy partizánoktól-csetnikektől többé nem remegő keretlegénység itt mutatta ki a foga fehérjét.²⁶ Mikor „Jomkipur” [jom kippur] napján lécekkel és puskatussal verve zavartak ki sorakozni [a zsidó munkaszolgálatosokat] csak azért, hogy megzavarják az imádkozást. Kiválasztottak néhányat csak úgy pofára és azokat jól felpofozták őket, és botozták is. Értesültünk arról is, hogy a németek élelem vételezésére hívtak bennünket, akkor Pataki főhadnagy,²⁷ ki az első lépcső parancsnoka volt, kijelentette, hogy kár az ennivalót zsidókra pocsékolni. Itt említem, hogy az SS-el az első találkozásunk akkor volt, mikor a Tiszán átkeltünk. Az első találkozásunknál elszedték a karórákat, töltőtollak stb. stb., pedig tudtunkkal, mi az O.T.-hoz tartoztunk.

És most jön Cservenka:²⁸ mintha látnám azt, mikor reggel indulásra készen készülünk a főkapun kimenni a téglagyárból és visszazavartak, hogy a másik kapun menjünk ki. De ott is megismétlődött ugyanaz a jelenet, míg végül kijelentik, hogy hosszabb pihenő. Ettől kezdve nem láttuk a magyar keretet együtt Szentkirályszabadján, kivéve azt a párat, aki eljött [akik eljöttek] a kivégzés előtt vagyont csinálni. Itt érdemes megemlíteni, hogy mindjárt az út elején az egész csoport kis, 4-5 főből álló csoportokra alakult. Itt Cservenkán is, a pihenő alatt így helyezkedtünk el. A második nap reggelén vitték el az első csoportot cca. 1500 embert. Baján láttuk őket viszont. Ők Mohácsra értek és ott a kikötőben dolgoztak a németek részére.²⁹ Mindannyian akartunk dolgozni [Cservenkán], mert tudtuk, hogyha dolgozunk, kapunk enni. De hiába vártunk, de végül jöttek s kiválogattak 30 erős fiút és én is közöttük vagyok. Lőszert hordtunk a [cservenkai] téglagyár mögé. És ez volt az, amit készítettek az éjszakai kivégzéshez. De ezért a munkáért enni nem adtak. Mikor besötétedett elvitték a „Jehova” századot.³⁰ A századorvos ki egy fehérszalagos volt, megpróbált velük menni. De a keretlegénység észrevette és addig verte, míg ki nem lehelte lelkét. A fülemben cseng a mai napig is, ahogy jajgat és könyörög az életéért.³¹ De ott

²⁴ Valamennyi munkafeladat a bányaműveléssel függött össze.

²⁵ Az első csoport a Borból történő elindítása után 1944. szeptember 24-én, este érte el Zimonyt. Zimonyban a nemzetközi vásár területén lévő pavilonokban helyezték el a bori munkaszolgálatosokat. Innen 1944. szeptember 28-án, reggel indultak tovább Pancsova felé.

²⁶ A leírt atrocitás 1944. szeptember 27-én történt.

²⁷ Pataki [Pataky] Ferenc (a. n. Horváth Rozália, Szentes, 1913. – ?), tartalékos főhadnagy.

²⁸ A nyugat-bácskai községbe, Cservenkára, 1944. október 5-én, délután érkezett meg a gyalogmenet. Csapody: *A cservenkai tömeggyilkosság*, 8.

²⁹ A visszaemlékező itt téved, a Cservenkáról Bajára és a külön Mohácsra kísért bori zsidó munkaszolgálatosok csak Szentkirályszabadján találkozhattak ismét.

³⁰ Borban és a visszavonulás során a gyalogmenetben katonai szolgálat megtagadásáért, hűtlenségért elítélt és munkaszolgálatra kötelezett kisegyház-tagok is voltak (Jehova Tanúi, reformadventisták, nazarénusok), összesen mintegy 200-an.

³¹ Más források szerint a kárpátaljai Dávidovics Ármin [Hermann] vagy a felvidéki Herskovics Ármin [Herman] volt az életéért könyörgő zsidó munkaszolgálatos, akit feltehetően Tálás András hadapródőrmester, bori

ilyen nem volt. Hogy is lehet azt megbocsátani, hogy valaki fél zsidó és élni akar? Mikor ezeket elvitték s láttuk, hogy nyugodtan gyilkolhatnak, már tudtuk, hogy itt valami készül. De ennyire nem hittük. Az ijesztő lövöldözések már rendszeressé váltak. Úgy látszik ez kitervezett dolog volt, hogy ne tudjuk melyikek az igazi kivégző lövések!

Este 12.00 óra, hirtelen lövöldözés és kiabálás, sorakozó a főkapunál ötösével. Még fel se sorakoztunk, máris viszik az első 30-at és a többit zavarják vissza. De vissza meg megint nem lehet jutni, mert a hátunk mögé került fiatal suhanc SS-ek megverik az embert, hogy miért szöknek a munka elől.³² Itt úgy megkeverték bennünket, hogy azt se tudtuk, hogy mi is történt. Csak fogtam két barátom kezeit, hogy el ne veszítsük egymást s így valahogy eljuthattunk az égetőhöz [a tégláégetőhöz]. Közben már hallatszik a golyószóró-ropogás és kézigránát robbanásai is. Az ítélet éjjele: Hósáná-Rábá [hósáná rábá] éjjelén³³ van. Kérik az órákat, tollakat, pénzt. De még az aprópénz is kell nekik. Közben vitatkozunk, hogy komoly-e a lövöldözés? Sötét van, és így nem látjuk, hogy rendszeresen [viszik] 10-esével az embereket. De később mégis kitudódik, hogy már sokan hiányoznak. Már gondoljuk, hogy tényleg gyilkolnak. Barátom indítványozza, hogy lépjünk mi is ki, így hamarabb túl leszünk a földi szenvedésen. Miért kell szenvedni és idegeskedni, hisz a végünk úgyszólván az lesz, mint a többié? De én nem engedtem, mert én bízok, hátha mégis valami közbejön és megmenekülünk. És így megy 4-5 óráig. Akkor jön a parancs, hogy mindenki jöjjön elő. S már kezdenek a tömegbe lőni. Nincs már más kiút, mint előjönni. Ahogy kijövünk, látjuk még az udvaron³⁴ elszórva, vértócsában hevernek a hullák. Ezek úgy látszik ellenkeztek vagy pedig nem volt elég óra, pénz, amit kértek s azért lőtték le őket helyben. De egy már biztos volt, itt már nem csak ijesztgetésről van szó. De ezt a mai napig se értem, hogy ez miért történt, de mindannyian olyan nyugodtak voltunk, mintha nem is 5 perccel a halál előtt állnánk. Sorakoztattak, hogy készen legyünk, mire hívnak, illetve sor kerül ránk. Az öreg SS-ek szép szóval kértek, hogy rendben hajtsuk végre utasításait, hogy gyorsabban fog menni a bevagonírozás, mert ők is már menetkészek a visszavonulásra. Ha ez gyorsan fog menni, úgy megspóroljuk a veréseket, amit a fiatalok oly bő kézzel osztottak. Már készen vagyunk, hogy vigyenek, amikor halljuk, hogy őrsváltás, ez szünetet jelent részünkre. Már várjuk, hogy folytassák, mikor halljuk, hogy németek adnak át egy parancsot. /:Németül, amit nem írok ide;/ De nem értettük, hogy mit jelentsen, de az optimisták szerint megmenekültünk, a pesszimisták szerint csak azért visznek tovább, mert már világos van és ezt világosban nem lehet csinálni. Biztos, ha majd újra besötétedik, folytatják a vérfürdőt. Mindenesetre mi útnak indultunk. Először 500-an és utána 1000-en.³⁵ Az út Bajára 3 napig tartott. De aki nem látta vagy nem érezte át ezt az utat, az nem tudja, mi az a „halálmars”. Még Cservenka falujában az út széle [is] tele

keretlegény gyilkolt meg. Csapody: *A cservenkai tömeggyilkosság*, 66–67.

³² Ebben az esetben valószínűleg nem a munka elől, hanem a gyilkosság elől próbáltak megszökni a munkaszolgálatosok.

³³ A tömeggyilkosság időpontja 1944. október 8-ára virradó éjszakára esett.

³⁴ A cservenkai téglagyár udvarán.

³⁵ A visszaemlékező itt téved, a tömeggyilkosságot követően Cservenkáról 1944. október 8-án reggel, összesen mintegy 1000 zsidó munkaszolgálatos és külön kb. 150 kisegyház-tag indult útnak Zombor felé.

volt hullákkal. Bár igyekeztünk felismerni valakit közülük, de csak a bajai Lichter Pistát tudtuk felismerni.³⁶

Ami e halálmarsban a leghetlenebb volt, az a szomjúság. Mintha ördög szállta volna meg az egész 1500 embert, mindenki csak vizet akart. Olyannyira, hogy az úton lévő pocsolót ittuk. Menet közben sapkával merítettünk belőle. Kísérőink ezen kéjelegtek, egy őrmester, kinek eszébe jutott szőlőt osztani, egyik kezében szőlő s másikban ostor! Aki kapott szőlőt, de kapott ostort is. Ő velünk volt mindhárom nap. A második este büszkén kijelentette, hogy már 25 zsidót lőtt le. Az ember sohase tudna erről az útról eleget mesélni. Pl. egyet agyonlőnek, de azelőtt gödröt ás magának. Aki a gödröt betemeti, mindjárt ás újat és ez így megy 20-ig. A 20. is már megásta a gödröt, sőt rá is lőttek, de a géppisztoly csütörtököt mond, üres a tár. Mire kicserélik a tárt, hogy lőhessenek, jön egy tiszt, aki betiltja, hogy folytassák ezt a szórakozást.

Éjjel nyílt mezőn pihenünk, de vadbikát engednek ránk. De hogy érdekesebb legyen, nem csak lőnek, hanem késelnek is. A kis púpost hasba szúrták a víz mellett. Ikertestvére ott volt, de az mit ér? Estére meghalt. Enni persze nem adtak. S az út szélén lopni krumpelit, kukoricát stb. stb., az egyenlő volt a halállal. S végül Bajára értünk. De hogy szadizmusuk méltó koronát kapjon, Baján egyenesen a zsidó temetőbe vittek bennünket. Ott a sírokra rá kellett feküdni, de csak feküdni! Ekkor már mi, az optimisták is azt hittük, hogy ez a vég. De csak pár órárt voltunk ott, mert onnan átvittek a szigetre bennünket és a magyar helyőrség-parancsnokság vett át.³⁷ Még akkor a mohácsiak nem voltak ott. De ott hallottuk már, hogy ott vannak és másnap de. [délelőtt] ők is befutottak.³⁸ A magyar parancsnokság legnagyobb csodálattal vette, hogy a magyar keretlegénység eltűnt.³⁹ Nekik állítólag fogalmuk se volt róluk. Ők aránylag jól fogadtak bennünket, gondoskodtak élelemről és semmi bántódás nem ért bennünket. Kezdődött a létszám-megállapítás s kb. 1000 bajtársunk hiányzott. A helyőrség-parancsnokság nem látott el ruhával, mert szerintük először is fertőtlenítni kell átmenni. Hisz úgy hemzsegték rajtunk a tetűk, hogy azt le se lehet írni. Ezért ők Szentkirályszabadjára útnak indítottak bennünket. Szerintük ott megvolt a kellő felszerelés ehhez és utána ruhát is kapunk. Mikor vonatra ültünk, volt a Horthy-kapituláció. Szekszárdon már hallottuk, hogy Szálasi vette át az uralmat. Estére Szentkirályszabadjára értünk, és mint a derült égből a mennykőcsapás, megjelentek a bori magyar keretlegénység. Most hogy Szálasi-uralom volt, szabadon lövöldöztek magyar területen is, ahol eddig ők ezt nem tették. Nem volt szó se fertőtlenítésről, se ruháról annak dacára, hogy majdnem teljesen meztelenek voltunk. Ellenben nem maradt el Marányi al. ez. [alezredes] beszéde. Helyben dicsőítette a hős keretlegénységet, hogy ők álltak az igazi ellenséggel szemben. Hogy sorsuk rosszabb volt, mint a fronton teljesítő katonáké,

³⁶ Lichter István (a. n. Lichter Etel; Baja, 1917. április 6. – Cservenka utáni útszakasz, 1944. október 8.), V./3. szd. V. kmsz. pótlj.; a. sz.: 3081.17.0069.

³⁷ A bajai Pandúr-sziget, a mai Petőfi-sziget.

³⁸ A visszaemlékező itt téved, a Cservenkáról Mohácsra kísért bori zsidó munkaszolgálatosok nem érkeztek meg Bajára. Más munkaszolgálatos századok azonban jöttek Bajára, a Pandúr-szigetre.

³⁹ A munkaszolgálatosokat Borból kísérfő magyar keret Cservenkán átadta a németeknek a munkaszolgálatosok feletti parancsnokságot.

mert ott fegyver fegyver ellen harcol, itt meg az alattomos zsidókkal álltak szemben! Nekünk meg megígérte, hogy fog [arról] gondoskodni, hogy legyen még egy cservenkai éjszaka. De akkor aztán mindannyian ott fogunk maradni. Igyekezett be is tartani a szavát. Mert a következő héten már indultunk Hegyeshalomra és onnan át a határon menet a KZ⁴⁰ táborba.⁴¹

Ő maga tartotta az orvosi vizitet és aki a lábán állott az menetképes volt. Ez a gyalogtúra újabb koplalást és szenvedést jelentett. Nem tudom, hogy a m. [magyar] keret barbársága nem-e felülmúlta a német barbarizmust? És ezek után a KZ lágerokba a boriakból, aki odaért [annak a] 100%-a el is pusztult.⁴²

Tehát Marányi al.es. [alezredes] betartotta a szavát.

Meghalt bajtársaink emléke legyen áldott! „אמן”⁴³

Zsuzsinak lemásolta férje, Gabi

P. T. [Petah Tikva]

1992

---

⁴⁰ KZ = Konzentrationslager [koncentrációs tábor].

⁴¹ A bori zsidó munkaszolgálatosokat az osztrák területen lévő Zundorf vasútállomásról, vasúton szállították a sachsenhauseni és flossenbürgi koncentrációs táborokba. Innen általában különböző altáborokba vitték tovább őket.

⁴² Számításaim szerint a német koncentrációs táborokba került bori zsidó munkaszolgálatosok közül mintegy 500 fő élte meg a táborok felszabadítását.

⁴³ אמן = Ámen.